ڊاڪٽر الطاف جوکيو
اسسٽنٽ پروفيسر سنڌي
غلام رباني آگرو گورنمينٽ ڊگري ڪاليج ڪنڊيارو

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس تام جو اڀياس

A Study of Antanaclasis in Molvi Ahmed Mallah's Poetry

Abstract:

Molvi Ahmed Mallah, the great Sindhi Poet, is expert of both Classical Hindhi/ Sindhi Prosody and the Arabic Prosody. Lyrical translation of Quran Majeed named 'Noor ul Quran' and his mixed poetry named 'Kulyat Ahmed' are his best work in the light of different type of prosody. He has composed masterpiece Verses (Bait) and Kafi as well as Odes (Gazal) and lyrical poems. His poetry is rich and unmatchable regarding execution of figures of speech. He is famously known as the king of the Alliteration (TajneesHarfi) whose famous forms are: TajneesTaam, TajneesNaqis, TajneesMazeel, TajneesMurakib, TajneesQalb etc.

This research paper is analysis of Antanaclasis in his poetry. Antanaclasis means usage of same word at different places in prose or poetry giving different shades of meaning and thoughts.

As far as Antanaclasis in Sindhi prose or poetry is concerned, our scholars have given vague concept of term as well as inappropriate examples in their respective works. But when we analyze Antanaclasis in molvi Ahmed's poetry and his grip and clarity of the term, we found it very exceptional, clear and outstanding. To our boundless astonishment, he has even composed complete odes regarding Rhyme and Subsequent (Radeef) containing the exceptional usage of Antanaclasis in his poetry, that has no any other example before us in any other writer's work.

This paper aims at doing analysis of Antanaclasis in Molvi Ahmed Mallah's match-to-nothing poetry.

- **اڀياس جو پس منظر**

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪلاسيڪل شاعريءَ ۽ عَروضي شاعريءَ جي امتزاج جو شاعر جاچڻو هوندو ته مولوي احمد ملاح کان وڌيڪ سگهارو نالو ڪو ٻيو نه ملندو. مولوي احمد ملاح جو قرآن پاڪ وارو منظوم ترجمو ته هڪ اهڙي سوکڙي آهي، جنهن مولوي صاحب کي جياري ڇڏيو آهي، نه ته

اسان وٽ ڪيئي اهڙا گوهر گم ٿي وڃن ٿا جن جو قدر مُئي ڪان پوءِ به نه ٿو رهي.

مولوي احمد، لاڙ جي هڪ پوئتي پيل ڳوٺ ’ڪنڊي‘ جو ۽ هڪ مسڪين لڏي جو ماڻهو هيو، ان سبب ان جي پويان ڪا گادي قائم ٿي نه سگهي. جيڪڏهن پٽ سَٽ تي پنهنجو پاڻ کي بيهاري وڃي ها، ته پويان گادي به جڙي وڃي ها ۽ موجوده سياسي گهرجن آهر سرڪاري طور تي ڪنهن وڏي تعليمي اداري ۾ سندس نالي سان چيئر به ٻڌجي وڃي ها، سندس ڪيل ڪم تي علمي يا ادبي ڪم به ٿئي ها.وري به جس هجي بدين جي ساجهه وند ماڻهن (ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، محمد سومار شيخ ۽ پروفيسر عبدالله ملاح) کي جن ذاتي ڪوشش سان ان جي نالي هڪ لائبريري قائم ڪرائي آهي.

افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته مولوي احمد ملاح جي ڪيل ڪم تي جنهن انداز سان ڪم ٿيڻ ڪپندو هيو، سو نه ٿي سگهيو آهي. وري به سلام آهي پروفيسر ضرار رستماڻيءَ کي، جنهن پنهنجي زندگيءَ جا سونهري ڏينهن مولوي صاحب جي ڪم کي سهيڙڻ ۽ ان جي تصحيح يا تدوين کي ارپي ڇڏيا آهن. صاحب موصوف تحقيقي انداز ۾ ’ڪليات احمد‘ کي سهيڙيو آهي ۽ تصحيح جي خيال ڪان ان جا چند جلد به شايع ڪرائي چڪو آهي، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته ڪيس جتي به لفظن جو مغالطو يا راءِ ملي ٿي، سا چنڊڇاڻ بعد نوٽ ڪري، بيهر جلد ڇپرائي وني ٿو. ان ڪان سواءِ مولوي احمد جي ’نورالقرآن‘ جي تصحيح ۾ پڻ مصروف آهي. هن ڪان اڳ ’نورالقرآن‘ جو پهريون دفعو شايع ڪرائڻ جو شرف ارباب الهه جڙيي کي حاصل رهيو آهي.

مون ناچيز، جڏهن مولوي احمد جي عَروضي شاعريءَ جي انتهائي مختصر مطالعي بعد صنايع بدايع جي لحاظ ڪان سندس لفظي ترڪيبن، قافين، رديفن، تجنيسن ۽ صنعتن جو استعمال ۽ بيهڪ ڏٺي ته حيراني ان سبب ٿي جو اهڙي بيهڪ ڪنهن ٻئي شاعر وٽ نه ٿي ملي.مولوي صاحب جي شاعريءَ ۾ ’تجنيس حرفيءَ‘ جو استعمال گهڻو ٿو ملي، جنهن سبب ڪيس ’تجنيس حرفيءَ جو شهنشاه‘ ڪوٺيو وڃي ٿو. تجنيس حرفي گهڻين تجنيسن جي ماءُ آهي، جنهن سبب ان جي ڪُک مان ٻيون تجنيسون به جنم

ونن ٿيون، جيئن: تجنيس تام، تجنيس ناقص، تجنيس مذيل، تجنيس مرڪب،تجنيس قلب وغيره. هتي صرف تجنيس تام جي دائري هيٺ مولوي صاحب جي عَروضي شاعريءَ جو اڀياس مقصود آهي. ڏٺو ويو آهي ته تجنيس تام جي لغوي معنيٰ ۾ اختلاف ۽ ان جي دائري جِي وضاحت ۾ اتفاق ملي ٿو.

- **تجنيس تام جي دائري بابت عالمن جا رايا**

مرزا قليچ بيگ لکيو آهي: ”تام جي معنيٰ تمام يا ڪامل، يعني پورو. جڏهن ٻه يا زياده لفظ اهڙا ڪم اچن، جي لکڻ يا پڙهڻ ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن، مگر معنيٰ ۾ مختلف هجن. جيئن شاهه جي رسالي ۾ ’جتن‘ جو لفظ هيٺئين بيت ۾ ڪم آيل آهي:

’جتن‘ ڪج ’جتن‘ جو، آيا ڪي ايندا،
ونئي پنهون پاڻ سين، وٺان تو ويندا،
دم نه دميندا، سڏا ويندا ساٿيهه ڏي. (قليچ، 2016: 88)

مرزا قليچ واري ساڳي ڳالهه، بغير ڪنهن تحقيق يا چند چاڻ جي ڊاڪٽر ام ڪلثوم شاهه پنهنجي تحقيقي مقالي ’شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهه نگاريءَ جو تحقيقي جائزو‘ ۾ ڏني آهي، هوءَ مٿئين ساڳئي بيت جي وضاحت هن ريت ڪري ٿي: ”مثال ۾ درج ڪيل شاهه سائينءَ جي بيت ۾ لفظ ’جتن‘ ٻن مختلف معنائن ۾ ڪم آيو، جڏهن ته ان جو اچار ۽ صورتخطي بلڪل هڪجهڙا آهن. پهريون’جتن‘ معنيٰ ’ڪوشش، حيلو، اپاءُ، خبرداري، پاڻ پتوڙڻ، تدبير‘ وغيره. (ج.س.ل. جلد ٻيو ص 896) ۽ ٻيو ’جتن‘، جت ذات جي ماڻهن لاءِ چيو ويو آهي.“

(ڪلثوم، 2004: 22)

مرزا صاحب جي ڏنل ساڳي وصف جا هڪ ٻه لفظ ڦيرائي ظفر عباسيءَ لکيو آهي ته: ”تام جي معنيٰ تمام يا ڪامل آهي، يعني مڪمل يا پورو. جڏهن ڪنهن عبارت يا شعر ۾ ٻه يا وڌيڪ لفظ اهڙا ڪم اچن، جيڪي صورتخطي ۽ تلفظ (لکڻ يا پڙهڻ) ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن، مگر معنيٰ ۾ مختلف هجن. مثال:

- ’جتن‘ ڪج ’جتن‘ جو، آيا ڪي ايندا. (شاهه)

- ’وَرَ‘ ۾ ڪونهي ’وَرُ‘ ڏيرن ’وَرُ‘ وڏو ڪيو. (شاھ/ سر ديسي)
ور = مڙس/ پنهل. ور = ڦير. ڏنگائي- ور- وڪڙ- وراڪو.
- گهرين همدم جي ڪو، هڪ ’دم‘ نہ هن ’دم‘،

هنيئي جي ’دم‘، تہ پوءِ ملندئي نہ همدم. (مرزا قليچ)

ترتيبوار: دم = پل- دم = پساه- دم = ہٹاڪ

- متي تي زر تئي، اڪسير سان قناعت جي،

سمهين جي ’پٽ‘ تي، تہ تي پئي سو بستر ’پٽ‘ جو. (قليچ بيگ)

ترتيبوار: پٽ = زمين — پٽ = ريشم.“ (ظفر، 2007: 410)

دراصل، مرزا قليچ بيگ واري ساڳي وصف ۽ ان جاهڪ ہہ مثال بغير چندچاڻ جي پيش ڪيا ويا آهن.

تجنيس تام جي وصف ۽ مثال ’جامع سنڌي لغات‘ ۾ هينئين ريت ڄاڻايل آهي:

- تجنيسَ تامَ: ث. فقري يا مصرع ۾ ساڳيءَ صورتخطيءَ ۽ ساڳئي اچار وارن لفظن جي استعمال جي صنعت (انهن لفظن جي معنىٰ يلي ڪٽي مختلف هجي ’وَرَ ۾ ڪونهي وَرُ، ڏيرن وَرُ وڏو ڪيو‘ شاھ) (بلوچ، 1981: 591)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي ترتيب ڏنل لغت ۾ لفظ جو بنياد ڄاڻايل ڪونهي، جڏهن تہ وصف بلڪل واضح آهي. البت، جيڪو مثال ڏنل آهي، ان ۾ ’ور‘ لفظ ٽي ڀيرا ڪم آندل آهي، جن جي اعراب ۾ فرق آهي: ’وَرَ‘، ’وَرُ‘ ۽ ’وَرُ‘. پهرئين لفظ (وَرَ = مڙس) جي آخر ۾ ’زبر‘ آيل آهي، جڏهن تہ وچئين ۽ آخري (وَرُ = ڏنگ- جٺ) لفظن جي آخر ۾ ’پيش‘ ڪم آندل آهي. آخري ہہ لفظ سماجي معنىٰ نسبت پاڻ ۾ ويجها آهن. البت اڳيون لفظ ’مڙس‘ جي معنىٰ ۾ مختلف معنىٰ جو مثال بيشڪ آهي. مسئلو سامهون اهو ٿو اچي تہ انهن لفظن جي صورتخطي، زيرن- زبرن جي خيال کان الڳ آهي. ان سبب ان کي ’تجنيس تام‘ جو مثال نہ، بلڪ ’تجنيس ناقص‘ جو مثال چئي سگهجي ٿو.

مرزا قليچ ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي ڄاڻايل وصفن ڏسڻ بعد ٽي اهم ڳالهيون سامهون اچن ٿيون:

- ✍ تام جي معنيٰ، جيڪا مرزا قليچ بيگ ڏني آهي، سا ان جي مراد سان ٺهڪاءُ ۾ نہ ٿي اچي. جيڪڏهن تام جي معنيٰ ’مڪمل‘ واري ورتي وڃي تہ پوءِ لفظن جي هڪجهڙائيءَ جي مراد هٽرادو لڳي ٿي.
- ✍ جيڪڏهن لفظن جي هڪجهڙائيءَ واري مراد ونجي ٿي تہ مرزا صاحب توڙي بلوچ صاحب جي ڄاڻايل لطيف سائينءَ جي بيتن جِي سٽن جا مثال ناقص آهن، ڇاڪاڻ تہ لفظن جي شڪل تہ بيشڪ ساڳي آهي، ليڪن نحوي لحاظ کان انهن جي زيرن زبرن ۾ فرق اچي ٿو.
- ✍ ظفر عباسيءَ پاران ڄاڻايل مرزا قليچ بيگ جي شعرن وارن مثالن ۾ بيشڪ زير زبر جو فرق نہ ٿو رهي، ان ڪارڻ هڪجهڙائيءَ واري ميزان ۾ بيشڪ پورا لهن ٿا.

- **مسئلي جا سوال**

تجنيس تام مان مراد، پيٽ جي صورت ۾، اهڙا لفظ ڪم آندل هجن، جن جي صورتخطي هوبهو ساڳي هجي ۽ معنائون مختلف هجن. ان خيال هيٺ هينيان ٻہ اهم سوال اڀرن ٿا:

- ? جيڪڏهن ’تام‘ لفظ جي معنيٰ ’ڪامل/ پورو‘ ونجي تہ ڇا لفظ جي ساڳيائپ واري مراد ان اصطلاح مان حاصل رهي ٿي؟
- ? جيڪڏهن ساڳيءَ صورتخطيءَ وارن لفظن جي اعراب ۾ فرق هجي تہ ڇا ان کي ’تجنيس تام‘ ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو؟

- **مسئلي جي روشنيءَ ۾ ’تجنيس تام‘ جو اڀياس**

’تام‘ جي لغوي معنيٰ بابت

ٻوليءَ جي اصولن موجب لفظ جي لغوي معنيٰ ۽ سماجي/ اصطلاحي معنيٰ ۾ هڪ قسم جو تعلق ضرور هوندو آهي. ان لحاظ کان ’تجنيس تام‘ جو تعلق ’مڪمل يا پوري‘ سان نہ ٿو جڙي. معاملي کي وڌيڪ جاچڻ لاءِ مختلف لغتن مان ’تام‘ لفظ جي معنيٰ ۽ مراد ڏسجي ٿي:

- فرهنگ آصفيہ: تَامّ-ع-صفت-پُورا-تمام-کامل-کل (دهلوي، 578: 2002)
- نور اللغات: تام-(ع-عربی میں بتشدید سوم تھا) صفت-پُورا-تمام-کل-کامل (نور، 1004: 2002)

بيشڪ ’تام‘ جي معنیٰ ’تمام ۽ مڪمل‘ جي آهي، ليڪن جيڪو لفظ ’تجنيس تام‘ ۾ ڪم اچي ٿو، ان جي معنیٰ ’تمام يا مڪمل‘ جي ڪونهي، بلڪ ’ڪنهن سان جاڙو ڄمڻ‘ جي آهي. ’تامّ‘ معنیٰ ’مڪمل‘ جو مادو ’تَمَّ‘ آهي، جڏهن ته تجنيس سان سلهاڙيل لفظ ’تام‘ جو مادو ’تَأمَ‘ آهي. فيروز اللغات عربي- اردو (ص: 56) جي مدد سان ’تجنيس تام‘ جو اشتقاق هينئين ريت بيهارجي ٿو:

- تجنيس تام:[تجنيس- تَفعِيل- مصدر (جَنّسَ = هو پڇي راس ٿيو) جنسوار ڪرڻ، جنسي ترتيب ڏيڻ + تام (تَأمَ = هو جاڙو ڄائو، هن تاجي توڙي پيٽي ٻنهي ۾ سوٽي اُٺيو) ڪنهن سان جاڙو ڄمڻ، ڪپڙي جي ٻنهي ڳٺن ۾ هڪجهڙو اڻڻ] علم بيان موجب، پيٽ جي صورت ۾، ڪنهن شعر ۾ معنوي فرق سان ساڳين جاڙن لفظن جو استعمال. ٻه يا ٻن کان وڌيڪ معنوي فرق رکندڙ اهڙا لفظ ڪم آڻڻ، جيڪي صورتخطيءَ جي لحاظ کان پاڻ ۾ هوبهو جاڙا ۽ هڪجهڙا هجن، جيئن مولوي صاحب جو شعر آهي:

وات پاٽي ٿيو ڏِسي، اچ وارَ وريل مُنهن مٿان،
وارَ جيئن ويجهو ٿئين، تان وارِ جيئن هَر وارَ هُج.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 179)

ڏنل مثال ۾ ’وار‘ لفظ ’چار‘ دفعا آيل آهي، ليڪن، لفظ جي آخري اعراب نسبت، تجنيس تام جي ٺُريءَ ۾ صرف ’ٻه‘ ٺُرن ٿا.

1. وارَ (آخري زبر سان) زُلف
2. وارَ (آخري زبر سان) زُلف (ساڳيو)
3. وارِ (آخري زير سان) بند ڪرڻ- روڪڻ- پلڻ- ڍڪڻ- سنڀالڻ- ياد ڪرڻ
4. وارَ (آخري زبر سان) ڀيرا- دفعا

پهريان ٻه لفظ ساڳيءَ معنیٰ ۾ ڪم آيل آهن، جڏهن ته آخري لفظ، ساڳين اعرابن نسبت، مختلف معنیٰ سان ڪم آيل آهي، جنهن سبب پهريون ۽ آخري لفظ ’تجنيس تام‘ جو مثال آهي. جڏهن ته ٽيون نمبر لفظ آخري اعراب جي نسبت ’تام‘ ۾ شامل نه ٿيندو، بلڪ ’ناقص‘ ۾ شامل ڪيو ويندو.

- **تبصرو**

لغت جي روشنيءَ ۾ جڏهن لفظ ’تام‘ جي لغوي معنىٰ ڏسجي ٿي ته ان جي مراد (سماجي معنىٰ) به واضح بيهي ٿي، مثال طور:

✍ **پهرين لغوي معنيٰ:** جاڙو جمڻ (شڪل ۾ هوبهو هڪجهڙا، ليڪن حيثيت ۾ الڳ تلڳ)

سماجي معنيٰ: اهڙا هڪجهڙا لفظ ڪم آڻڻ جن جي شڪل ۾ فرق نه هجي، ليڪن انهن جي معنىٰ مختلف هجي.

✍ **ٻين لغوي معنيٰ:** تاجي پيٽي سوٽي اٽڻ (تاجي پيٽي اٽت بعد، ڊيگهه ۽ ويڪر ڏسڻ سواءِ، ڪٽڻ جي اها خبر ڪونه پوندي آهي ته تاجيءَ وارو پاسو ڪهڙو ۽ پيٽي وارو پاسو ڪهڙو! يعني ٻنهي ڪٽڻ جي شڪل ساڳي هوندي آهي، ليڪن رخ الڳ ٿيندا آهن.)

سماجي معنيٰ: اهڙا شڪل شباهت ۾ ساڳيا لفظ، جن جي مراد الڳ هجي.

لفظ ’تام‘ جي لغوي معنىٰ ۽ لفظن جي ساڳيائپ کي ڏسي ڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته شاعريءَ جي هن دائري ۾ صرف اهي ئي لفظ اچي سگهن ٿا جيڪي زيرن زبرن تائين ساڳيا هجن ليڪن معنىٰ مختلف هجي. جيڪڏهن زيرن زبرن جو فرق ٿي پيو ته ان کي ’تجنيس ناقص‘ چيو وڃي ٿو.

- **’تجنيس تام‘ جي روشنيءَ ۾ مولوي احمد جي شاعريءَ جو جائزو**

مولوي احمد وٽ لفظن جي وڏي جادوگري ۽ بازيگري آهي، هتي سندس شاعريءَ ۾ تجنيس تام جي حوالي سان چند غزلن جي شعرن ۽ نظم جي بندن مان رکجن ٿا:

حمد ’احمدَ‘ ڪر احد جو، عَهدَ جنهن سان عهدَ ڪان،
هيءَ مِٽي تائين مِٽي، بازُو به ٿي بُل بُل وڃن.
(ڪليات احمد، ياڳو ٻيون- 406)

مٿئين شعر جي ٻنهي سٽرن ۾ ’عهدَ‘ ۽ ’مِٽي‘ به الڳ مثال آهن:

✍ هڪ: 1. عهدَ = واعدا- وچن... 2. عهدَ = عالم ارواح وارو ميثاق.

✍ ٻيو: 1. مِٽي = رشتيداري...2. مِٽي = قبر.

درد تنهنجي دوستَ دل ۾، دَست اندازي ڪئي،
دَمُ اٿم ڪو دَمُ اچا، تو دمُ نہ دمسازي ڪئي.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 589)

مٿئين شعر ۾ ٽي دفعا ’دَمُ‘ ڪم آندل آهي:

✍ 1. دَمُ: ساهہ- پساهہ- ڦوڪ- حياتي... 2. دَمُ: گهڙي- ساعت... 3. دَمُ: ٽيڪو- ذرڙو...

گهَڙِي ۽ گهيڙ ڏاران، هن گهَڙي گرداب ۾ گهڙندس،
پڪيئڙا، پار پهچائج، پَهي پيغام سانبارا.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 48)

✍ 1. گهَڙي = دلِي- مَٽڪي- ننڍو دِلو... 2. گهَڙي = پلڪ- ساعت- وقت...

ويرَ ۾ ڪنهن وَر وڃايو، پڻ وياءَ ڪن ڪان ويا،
ڪنهن جي ضايع زال،ڏسندي ڏِيل ڏکيو تا وجن.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ڀهريون- 502)

✍ 1. وياءَ = ڄمر- اولاد- نسل... 2. ويا = وڃڻ جو ماضي- فعل...

مٿئين شعر ۾ ’وياءَ‘ ۽ ’ويا‘ حقيقت ۾ ’صنعت مذيل‘ جو مثال چئي سگهجي ٿو، ليڪن هتي ’تجنيس تام‘ جي صورت ۾ آندو ويو آهي. جيئن تہ مولوي صاحب ’لاڙي لهجي‘ جو ماڻهو هيو، ان سبب سندس ٻوليءَ ۾ ’آخري آواز متحرڪ‘ جو استعمال گهڻ آهي. ان سبب ان مثال کي صورتخطيءَ کان هٽي ڪري ’آوازن‘ جي بنياد تي ’تجنيس تام‘ جو مثال چئي سگهجي ٿو.

لِڪي لوڪ مان لالَ مرجان ويا،
لَٿم تنهنجي لَب لالَ ۾ لالُ اڏ.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 221)

✍ 1. لالَ = جواهر جو قسم... 2. لالَ = ڳاڙها ...

ان شعر ۾ ’لالُ‘ لفظ آخري پيش سبب ’تجنيس ناقص‘ ۾ ويندو. هڪ ٻيو اهڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

جتي گهوٽ گهوڙن تي، گهوڙا اُتي،
جتي لال هئا، لال ڳوڙها اُتي،
جتي وصل وايون وچوڙا اُتي،
اَمن هنڌ ارمان هڪ منٽ ۾.
(ڪليات احمد، ياڱو پهريون- 498)

مٿئين نظم جي هڪ بند واري مثال ۾ پڻ 'لالَ' لفظ مختلف معنائن ۾ ڪم آيا آهن، جنهن سبب تجنيس تام ۾ شامل ڪبو.

مَڻ ڪپن ٿا ماڻڪيَن ڪي، ماسَ جا هَر ماسَ ۾،
ماس منهنجو ويو ڳري، مس هيڪ ماسي ۾ هجان.
(ڪليات احمد، ياڱو ٻيون-367)

✍ 1. ماسَ = گوشت- جسم... 2. ماسَ = مهينو

بنيادي طور ٻئي لفظ آخري پيش سان ئي آهن، ليڪن سنڌي ٻوليءَ جي مزاج مطابق انهن بعد 'حرف جر' اچڻ سببان لفظ ۾ 'آخري زبر' ڪم آڻي متحرڪ ڪيو ويندو آهي.

چاڪ مان ناچاڪ ٻُت، چاڪُون بنا دِل چاڪ چاڪ،
لال لُڙڪن ساڻ لوئي، ٻُوند ٻيهي ڪنهن نه پَت.
(ڪليات احمد، ياڱو ٻيون- 121)

✍ 1. چاڪ = چاق چڱو ڀلو... 2. چاڪ چاڪ = زخم زخم

آرسي 'احمد' مَر ٿي، پَر آرسيءَ ۾ ڏس عمل،
ڳجهه پَڌر پوندا جتي، پچندا نه اُت پٽ ڪان پِدر.
(ڪليات احمد، ياڱو ٻيون-250)

✍ 1. آرسي = سست- ڪاهل... 2. آرسي = درسني- آئينو

سِر ڏيان تان سِر وڃي ٿو، سِر ڏريان تان سِر سَجين،
ڪانه سُئي هن شهر ۾، شاباس شابا مون اچي.
(ڪليات احمد، ياڱو ٻيون- 543)

✍ 1. سِرُ = راز- ڳجهه... 2. سِرُ = مٿو

سَر هڻن تان سِر نمايان، سِر ڏنم تان سِر چيئون،
ڏس تہ محبن پيش منهنجو، مانُ مُل ڪهڙو نہ هو.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون- 490)

✍ 1. سِر (هڻڻ) = اشارو ڪرڻ- سِر ڏوڻڻ... 2. سِر = مٿو... 3. سِرُ (امر) سرڻ- رڙهڻ- اڳتي ٿيڻ.

حسن تي حيران حُورُون، هَنج جو سِر هنج ۾،
خود پريَن ڪيا پير پاهُون، هڪ سچڻ تو ساڻ سَڱ.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون- 331)

✍ 1. هنجَ = هنج/ هنس پکي... 2. هَنج = جهولي- گود- آغوش

مٿئين شعر جهڙا چند ٻيا مثال، جنهن ۾ هنجَ جو لفظ 'جهولي ۽ هنس پکيءَ جي معنائن ۾ ڪم آيل آهي:

هنجَ ۾ هاريان هَنجون، مَنَ هنجَ، هِيرن تي هِرين،
پاڻ ڳالهائين تہ ڳوڙها، سِر ڳلن ڳاڙيندو وَت.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون- 141)

هنجَ منهنجي ۾ نہ هَي هَي، هنجَ جهڙي ڳچ هجي،
هيج مان پوءِ هِي هنجون، هر روز هارڻ ئي مباح.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون- 201)

هيج آهم، هنج ڳچيءَ جي هنجَ ۾ هردم هجان،
گلبدن گس تان تڙيينم، گڏ گذاريان ڪنهن طرح.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون- 207)

هار جيئن هاريان هنجون، ڪنهن هنجَ ڳچيءَ لئي هنجَ ۾،
دوست دلبر ڪي ڏني اڄ، ڏينهن ٿيا اوڏيهہ، وسُ.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون- 293)

- نظم مان تجنيس تام جي مثالن جي چونڊ:

شامَ مُنهنجو شامَ سين مَس، صبح تنهنجو شام تو،
سَٿ سَتر گذري پنيان، رهندو وجي رَبَ نام تو،
جام جامان تو ڍڪايا، جامَ پيتم جامَ تو،

صبح توٽي شام آئون ، شامتن ڪان شام تو،
شام تون جهَل، شامتون پَل، شاهه شاهوڪار ثُون،
تون نہ ڏيندين، ڪير ڏيندو، ڏيهہ جو ڏاتار ثُون.
(ڪليات احمد، پاڱو پهريون- 163)

’تجنيس تام‘ جي لحاظ کان ڇاڙايل مسدس ۾ بہ مثال موجود آهن: هڪ: شامَ، ٻيو: جامَ.

✍ هڪ: 1. شامَ = وجود...2.3. ۽ 4. شامَ = سانجهيءَ گهڙي...5. شامَ = سام- پناهه...6. شامَ = سامَ- پناهه.

✍ ٻيو: 1. جامَ = گهڻا- ڪافي...2. جامَ = پيالا- مشروب.

تجنيس تام جي حوالي سان مولوي صاحب جي ’ٿيهہ اکريءَ‘ ۾ بہ ’شام‘ جو لفظ مختلف معنائن سان ڪم آندل آهي:

’طوئي‘ طلسم طائفا، سرڪس سئنيما صبح شامَ،
شامَ شهرن ۾ گهمن، شوقين جهڙا شاهه شامَ،
شامَ جي خود شاهه تان، وجهندا صبح يا شامَ، شامَ،
ڪير آهي جو اجلَ کان، پوءِ جهَلي تا شامَ، شامَ،
پيءُ نہ ماءُ، سهرو نہ سَس، الله بس، باقي هوَس.
(ڪليات احمد، پاڱو پهريون- 246)

✍ 1. ۽ 2. شامَ = سانجهيءَگهڙي... 3. شامَ = مُلڪ جو نالو... 4. شامَ = مُلڪ... 5. شامَ = وقت... 6. مڙهه جي چادر... 7. شامَ = سانجهي... 8. شامَ = شامت/ عذاب...

جو اڳيان مولي محابو، نِئي محمد مير جو،
تنهن سفر سُهکو ڪري، سائين سلامت سِير جو،
مون وسيلو آهه ورتو، وِير ۾ تنهن وِير جو،
ڇا ڪندو تحقيق هاٿي، تار تِک طوفانڙو،
تون احد الله اڪبر، آئون احمد ٻانهڙو،
ٻانهڙي تي ٻاجهہ ڪر، در تان مَ ڌِڪ دربانڙو.
(ڪليات احمد، پاڱو پهريون-188)

✍ 1. وِيرَ = سمنڊ جي لهر- سمنڊ جي پاڻيءَ جو چاڙهه...2. ويرَ = بهادر- سورمو- سورهيه- داناءُ...

وسَ ويئي ۽ وسَ چُڪا، وسري وسيلا سڀ ويا،
هٿ ڪنياسون، هٿ نه ڪڻ تون، هاڻ حيلا سڀ ويا،
ڪي ڪِتي ۽ ڪي ڪتي، ڪاهي قبيلا سڀ ويا،
بَس تو بارِي هيڪڙي تي بار، مولا، مِينهن وساءِ.
(ڪليات احمد، ڀاڱو پهريون- 505)

✍ 1. وسَ = وسڻ جي جي مند...2. وَسَ = حيلا- قدرت (چُڪا = ختم ٿي ويا)...

جتي شهر شاهي، رهيا شير اُت،
وهيا ٿي وڏا واهه ڪنهن وير اُت،
وَڳي ڀيرَ جِت ٿي، ڀَڳي ڀيرَ اُت،
نه پَٽ ۾ پراٽو پَسون پير اُت،
چڏيو خاڪ ڪائي مِڙيَن جو مَٽو،
اجا خاڪ جو پيٽ ڀَرجي نه ٿو.
(ڪليات احمد، ڀاڱو پهريون- 386)

- 1. ڀيرَ = نغارو... 2. ڀيرَ = (اصطلاح جو جز: ڀيرو ڀڄڻ) سُڄ...

اڄ وڏي وَڏپڻ ۾ وِنجهلان، ننڍپڻ ساري نياڳ،
اَي ستر وارا، ستر تي، دل سُتل ٿئي مَس سجاڳ،
عمر ۾ اول ۽ آخر، آفتون آهن اَجهاڳ،
تارِ ويروتار، سامهين تارِ تون هڪ، ٻيو نه ڪير.
(ڪليات احمد، ڀاڱو پهريون- 68)

➢ 1. تارِ = اونهو- عميق...2. تارِ = اُڪارِ (امري صورت ۾)...

’نون‘ نِت نت دؤر نئون، نئون عُمر ناهي، اَرٽ نئون،
ڳپ ڳيهڻ ۾، پوءِ ڳيرو، پوءِ ڳاڙهو ڳرٽ نئون،
پوءِ ڪَرڙوَڙ، پوءِ ڪُراڙو، پوءِ ڪنڌ تي ڪَرٽ نئون،
سرس ته ٻه سٺ سال، تنهن ۾ دَم صحت، دم سَرٽ نئون،

گم پَروڪا گاهہ، گل قل، ٻير ٻاجهر ٻَرٽ نئون،
هيڪڙي جي هارَ، ٻئي ڪي هارَ، سمجهي ڇا سگهان.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ڀهريون- 233)

➢ 1. هارَ = شڪست- ڀاڃ...2. هارَ = مالها- ڪنٺو- ڪنڍي...

مولوي صاحب جا اهي تہ ٿيا، 'تجنيس تام' جا مثال، جيڪي شعرن جي ڪنهن بہ هنڌ تي سگهن ٿا. ان ڪان علاوه قافيي ۽ رديف ۾ بہ 'تجنيس تام' واري حرفت ڪم آندي اٿس.

- **قافيي ۾ تجنيس تام جو استعمال**

مولوي احمد جي شاعري، تجنيس ۽ صنعتن جي حوالي سان ايتري تہ شاهوڪار رهي آهي، جو مخصوص تجنيسن ۽ صنعتن تي پورا پورا بہ غزل ملن ٿا. سندس غزلن ۾ قافيا بہ 'تجنيس تام' جا ملن ٿا. لغوي لحاظ کان 'قافيي' جي معنىٰ (قَفَا/ قَفو' = هن پيروي ڪئي) پنيان هلڻ جي آهي. هتي مولوي صاحب جو 'تام قافيو'، ڏجي ٿو، جنهن جي مراد 'قافيي جي ساڳيائپ' آهي.

گهُمڻ گلزار ۾ آيس، تہ مَن، جهوري لهي جهَٽ پَٽ،
تہ ساڳي بيقراري باغ ۾، جهڙي اندر جهَٽ پَٽ.
سدا سِڪ ساه ڪي ساڙي، ڳلن سِر لُڙڪ سج لاڙي،
پَکو اڏيم پرين پاڙي، چوَن پاڙان پَکو جهَٽ پَٽ.
چڏيان صحبت سپيريان ڪيئن، هِنيون هِيرن سان هيريان ڪيئن،
نہ نِبري نينهن نبيريان ڪيئن، لڳم ڪو لوهہ جو جهَٽ پَٽ.
جُهلڻ جهاڳا جُهمڪ جُهوڙل، توسان ڳالهيون گهٽيون گوڙهل،
محبت آهہ پَٽ مُوڙهيل، سجڻ سمجهي بہ ڪيئن جهَٽ پَٽ.
مَ ويهہ محبوب، منهن موڙي، وري جس ڪٽُ جشن جوڙي،
اندر ۾ ويهہ اڪيون ڪوڙي، جتان جاني، وٽئي جَهٽ پَٽ.
وَجن تَن مَن طَبل تيرا، جبل ڏسيو جَلن جيرا،
پرين، تنهنجا پَسي پيرا، سجاتم پوءِ صحي جَهٽ پَٽ.
ڪيا سجڻن سَنجهي سَعيا، پِرهہ سان پير گهر پايا،
اگڻ موڙي اگڻ آيا، اٿي 'احمد' اڪيون جَهٽ پَٽ.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 150)

متئين غزل ۾ اٺ دفعا ’جهٽ پٽ‘ جا قافيا، ’تام‘ جي صورت/ ساڳي صورت ۾ رکيا ويا آهن، جن جي معنيٰ مختلف آهي:

✍ 1. **جهٽ پٽ = اک ڇنڀ ۾... 2. جهٽ پٽ = پٽ پٽان، بيچيني**... 3. **جهٽ پٽ = جلدي اکيڙ** (امر جي صورت ۾)... 4. **جهٽ پٽ = لوهي پٽر**... 5. **جهٽ پٽ = موڙهيل پٽ/ ريشم**... 6. **جهٽ پٽ = جهٽڻ ۽ پٽڻ جو امر**... 7. **جهٽ پٽ = ميدان- زمين**... 8. **جهٽ پٽ = ٽورو وقت پٽڻ جو امر.**

➢ **قافيي ۾ ’تجنيس تام مع مرڪب‘:**

نہ در منجهہ ڇڏين دوست، تہ بہ در نہ پُور،
ڪريان پل پَري ڪان پَسِي مانَ پُور.
نہ جَلوي سوا جوت جاني، ڪٿي،
نہ خلوت سوا خَير، منجهہ خيرپُور.
ڪڙي تنهنجي ڪاڪل ڪيو قلب قيد،
ڪڙي ۾ ڪڙو جيئن ڪُنڍي مينهن پُور.
سُتيءَ ڪي ڏيئي ويا سُتي سک سندي،
برهہ باهہ ٻاري، پرهہ ساڻ پُور.
پنهل وٺ پکي يا وجان واءُ ٿي،
نئون نينهن جو نئي، پوي روز پُور.
ڪندا ڪاهہ ڪي ڪوهہ، سؤ ڪوهہ ڪوهہ؟
رکي پرت پُوري پريَن پار پُور.
مرڻ مهل مون ڪي ملاقات ڏج،
ڏيئي ڏک مٿان پاڻ واريج پُور.
ٻُجهي پنهنجو ٻانهون ٻَهون ٻاجهہ ڪَر،
نہ تون پيءُ ڪنهن جو، نکي پٽ نہ پُور.
ايو اُپ ڪَپيءَ ڏانهن ’احمد‘ اچي،
ڏيارينس ٻاجهئون ڪو ٻيڙيءَ جو پُور.

(ڪليات احمد، ياڳو ٻيون- 264)

هن غزل ۾ 10 دفعا ساڳيو لفظ،ساڳي شڪل سان ڪم آندو ويو آهي، ليڪن انهن لفظن جي معنىٰ مراد الڳ بيهي ٿي. مفروق: پُور ۽ مقرون: خيرپُور، جنهن سبب ان کي تجنيس مرڪب جو مثال بہ چئي سگهجي ٿو. ان سبب ان کي ’تجنيس تام مع مرڪب‘ چئي سگهجي ٿو.

✍ 1. پُور = پورڻ جو امر... 2. پُور = ڊؤ... 3. شهر خيرپور... 4. پُور = مينهن جي سگ جو پُور... 5. پُور = چوٽي... 6. پُور = خيال... 7. پُور = وچ، هل- امر... 8. پُور = مٽيءَ جو لپو... 9. پُور = نسل... 10. پُور = گهمرو...

➢ قافيي ۾ تجنيس تام مع مرڪب و مرتب

پنڌ پرين جو پَراهون، پَر پکيئڙا، ڪول پَر،
پَرپريڙو پنڌ، پَر پيغام پهچي ڪنهن بہ پَر.
بي نشانيءَ جو نہ شاني، ڏج نشاني نينهن جي،
اِن پَتي تي پهچ پانڌي، پَر ڪري، پَت ڪيئن نہ پَر.
تَن پياسي، مَن پياسي، پِڪ پياسيءَ کي پيارِ،
پُر هجي پر ساڻ دل، پَر پرپرو شل، هوءِ پَر.
رَڏ ڪُڏائي رُس مَ راڻا، رَس تہ ڪريون رَس رهاڻ،
پَرچ، پرچيءَ ساڻ پَر ۾، موڪليم پيغام پَر.
نور نيڻ جا، وهن نيڻن منجهان نت نار نِير،
ناهه توکي هن طرف، تِر جيترو ڪو تَرس پَر.
نيڻ واهي نُهر جيئن، جنهن ڏي ٿئي نينهن مان نهار،
روچ هوندس راڄ ۾، راڄا هجي يا راڄ-پَر.
آس ’احمد‘ جِي تہ شل، آسڻ اچن يا آس پاس،
ڏي اچڻ جو آسرو، تو ۾ اتم آسيون اَ-پَر.
(ڪليات احمد، ياڳو بيون- 255)

مٿئين غزل ۾ ’پَر‘ جو لفظ ساڳي صورت ۾ مختلف معنائن سان ڪم آندو ويو آهي، جن جي اکيڙ هن ريت بيهارجي ٿي: 1. پَر = ڪنپ... 2. پَر = نموني/ انداز... 3. پَر = نيائڻ جو امر... 4. پَر = پرايو/ ڌاريو... 5. پَر = موڪلڻ وارو... 6. پَر = ليڪن... 7. پَر = راڄپر جي پڇاڙي/ رعيت (مرڪب لفظ)... 8. پَر =

پرو پتو- اَپر = اٽڪٽ (مرتب لفظ). هن غزل ۾ ’پَر‘ جو لفظ مفروق صورت ۾ ڇهه دفعا ڪم آيو آهي، جڏهن ته ٻه لفظ (راڇپر ۽ اَپر) مقرون صورت ۾ ڪم آيا آهن. مفروق ’پَر‘ سان مقرون ’راڇپر‘ سبب ان کي ’تجنيس مرڪب‘ ۽ مقرون ’اَپر‘ سبب ’تجنيس مرتب‘ جا مثال چئي سگهجن ٿا.

مولوي صاحب جي ذاتي ٻولي لاڙي هئي، ان سبب ممڪن آهي ته مٿين لفظن جي آخري چوٿي سُر آواز (زير، زبر ۽ پيش) ۾ فرق ٻه ٿئي. حقيقت ۾ لفظن جي زير زبر واري فرق هجڻ سبب ان تجنيس جي حيثيت مٿجي ’تجنيس ناقص‘ تي وڃي ٿي، ليڪن پوءِ ٻه چند لفظ ساڳيائپ جو روپ رکن ٿا.

هي صرف هڪ غزل خيال خاطر رکيو ويو آهي، جنهن جي قافين ۾ تجنيس تام جا مثال آهن. اهڙا سندس شاعريءَ جي بندن ۾ کوڙا سارا مثال ڏسڻ ۾ ايندا. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته مولوي صاحب جي شاعريءَ تي صنايع بدايع جي خيال کان الڳ سان ڪم ٿيڻ گهرجي ۽ هڪ ڊيٽا جوڙي وڃي ته جيئن ان ۾ سمايل گوهر عام اڳيان نمايان ٿين.

- **رديف ۾ تجنيس تام جو استعمال**

مولوي صاحب جو هڪ غزل سامهون آڻجي ٿو، جنهن جو رديف، تام جي صورت ۾ آهي ۽ ان رديف ۾ ’تجنيس مرڪب‘ جو استعال ٻه موجود آهي. اهڙي صورت ۾ ’رديف تام مع مرڪب‘ جو اصطلاح ڪم آڻجي ٿو:

مطلع:

مِينهن وسڻ جي مند آئي، مِينهن مارن پار ڪر.
ڪيل هُن ڪُڻ تي ڪنوڻ جا، ايءُ ته پاسو پارڪر.

پهريون بند:

چَم چَم تِمِي، جهُڙ ڦُڙ جهمِي، آگَر گهمِي ڪئي مِينهن جِي،
هو وسي وچ ۾ وَلهارن، پڻ جهَلِي هن ڪار ڪَر.

ٻيون بند:

اڳ ٽَراين تانگهه ناهي، ڪَئي وري تاڙي تنوار،
ڪَر رَکيو ڪَر تي ڪڪر، ڏئي ڪينَ ڪارونيار ڪَر.

ٽيون بند:

چڙ تہ مارن سان مِلان، مارين ماڙيون ميرَ، مون،
ڪيئن قيامت ڏينهن ڪٽنديس، اِي ڪندي ڪم ڪار ڪَر.

چوٿون بند:

جهوليون جيڏيَن سين چُونديَم، ڪالھ پيرُون پاند ۾،
اڄ لهي هَي هَي، نہ هِت ڪو، هيڪڙو هيڪار ڪَر.

پنجون بند:

هت ڳٿون پيا، هُت ڪٿونبا، ڪِير، ڪيريون، ٻيريون،
ڄامَ، ڄاريون ڄم اٿم، ڄايس نہ تنهنجي ڄار ڪَر.

ڇهون بند:

آئون عاجز آهيان، 'احمدَ' ڪريان آهون اَسُر،
آسرو الله ۾، تون مَر عمرَ، انڪار ڪر.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون- 260)

مولوي صاحب جي مٿئين غزل ۾ 'پار، پار(ڪر)، ڪار، ڪارونپار، ڪم ڪار، هيڪار، ڄار، انڪار' قافيا آهن، جڏهن تہ 'ڪَر' جو رديف ڪم آندو آهي، جيڪي سڀ جو سڀ مختلف معنائن جي بنياد تي 'تجنيس تام' جا مثال آهن. ان ڪان علاوه مطلع ۾ 'پار ڪر' (مفروق) ۽ 'پارڪر' (مقرون) تجنيس مرڪب جو مثال آهي. هيٺ مولوي صاحب جي 'رديف تام' (ڪَر) جي وضاحت مختلف معنائن سان ڄاڻائجي ٿي:

- ✍ **مطلع:** مصرع اول: ڪَر = جهڙوڪر/ ڄڻ تہ... مصرع ثاني = پارڪر : ٿر جو علائقو
  - مراد: وه واه، مينهن وسڻ جي موسم آئي آهي ۽ اهو مينهن ڄڻ تہ مارن جي پاسي پيو ٿو وسي. هائو،
  - ان ڪنڌ تي جيڪا ڪنوڻ ڪنوي پئي،اهو تہ پاسو پارڪر جو آهي.
- ✍ **پهريون بند:** ڪر/ ڪس/ پاسو
  - مراد: مينهن وسي پيو، جهڙ ٿمي پيو، مينهن وسائڻ لاءِ ڪڪر ڳڏ ٿيا آهن، هو ولهارن جي وچ ۾ وسي پيو ۽ اُن هِن پاسي بہ اچي ڪس/ پاسو جهليوآهي.

- ✍ **ٻيون بند:** ڪَر = انت/ دنگ (باقي مصرع ۾ اڳين لفظن ’ڪر‘ جي معنيٰ ڪنڌ آهي)
  - مراد: ترايون اڳيئي پريون پيون آهن ۽ انهن کي تانگهہ ئي ناهي، ۽ هيڏاهن وري تاڙي مينهن لاءِ تنوار ڪئي آهي. ڪڪر ڪنڌ تي ڪنڌ رکيو اچن پيا. وه واه، هن مينهن پنهنجو مانڊاڻ اهڙو تہ گهاٽو جوڙيو آهي، جو انت/ دنگ/ پتو ئي نہ ٿو ڏئي.
- ✍ **ٽيون بند:** ڪَر = ڪنڌ
  - مراد: اي سومرا بادشاه، مون کي ڇڏ تہ پنهنجن مارن سان وڃي ملان. هي تنهجون ماڙيون مون کي مارين ٿيون. اهڙيون ويڏنون مون سان ڪري قيامت ڏينهن ڪهڙو ڪنڌ ڪٽنديں.
- ✍ **چوٿون بند:** ڪَر= سار سنڀار
  - مراد: اجا ڪالهہ ئي مون سرتين سان گڏ پاند ۾ پيرون چونڊيا هئا، پر اڄ اهو حال آهي جو انهن مان ڪو بہ منهنجي سارَ لهڻ وارو ڪونهي
- ✍ **پنجون بند:** ڪَر = لاءِ
  - مراد: اي ادا، هت ڪٿون ۽ پلنگ آهن پر اسان وٽ ٿر جا ڏٿ- ڪٿونبا، ڪيريون، ٻيريون ۽ ڪيرَ آهن. اي ڄام، مان تہ ڄارن جي وٽن ۾ ڄائي هئم، تنهنجي ڄار ۾ ڦاسڻ لاءِ تہ ڪونہ ڄائي هيم.
- ✍ **ڇهون بند:** ڪَر = ڪرڻ جو امر
  - مراد: مان هڪ لاچار آهيان، اسر ويلي آهون ۽ دانهون پئي ڪريان. اي عمر، منهنجي آس الله ۾ آهي، تون ڀلي مون کي آجو ڪرڻ کان انڪار ڪندو رهہ.

مولوي صاحب جو ان قسم جو غزل جنهن ۾ رديف يعني ساڳيو لفظ، مختلف معنائون پيو ڏئي، ان سبب ان کي ’تام‘ جي حرفت ۾ ئي شمار ڪبو. ان کان علاوه ’پار- ڪر ۽ پارڪر‘ مفروق ۽ مقرون سبب ’مرڪب‘ جو مثال ڪونبو. جيئن تہ صنايع بدايع ۾ اهڙو ڪو پيراميٽر ڪونهي، ان سبب ان قسم جي غزل ۾ سمايل حرفت لاءِ تشريحي اصطلاح ’رديف تام مع مرڪب‘ ڪم آندو آهي.

➢ **حاصل مطلب**

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ ’تجنيس تام‘ جو جائزو ورتو ويو. ’تجنيس تام‘ جي لغوي معنىٰ ۾ اختلاف رهيو آهي، ليڪن ان جي دائري ۾ ڪو اختلاف سامهون ڪونہ آيو آهي. البت، چند ليڪڪن ’تجنيس تام‘ نسبت جيڪي مثال ڏنا آهن، تن تي سنڌي ٻوليءَ جي مزاج آهر اختلاف رکي سگهجي ٿو؛ چاڪاڻ تہ سنڌي ٻوليءَ جي لهجن نسبت، لاڙي لهجي ۾ آخري سُر آوازن (Vowels) ۾ بي حسي عام آهي. هيٺ چند نڪتن ۾ حاصل مطلب پيش ڪجي ٿو:

- ’تام‘ لفظ جي لغوي معنىٰ ’جاڙو ڄمڻ‘ ۽ ’تاجي پيٽي ٻنهي ۾ سوٽي اُٽڻ‘ آهي، جنهن جي اصطلاحي/ سماجي معنىٰ بيهندي ’شڪل و صورت ۾ هڪجهڙو هجڻ‘.
- مختلف ليڪڪن وٽ يا لغتن ۾ جيڪا معنىٰ ڏني وئي آهي، سا جاٽايل تجنيس سان نهڪاءَ ۾ نہ ٿي اچي، بلڪ جاٽايل ’ڪامل يا پوري‘ جي معنىٰ جو بنياد ڪنهن بہ لفظ مان آهي.
- تجنيس ۾ لفظ پيٽ جي صورت ۾ رکيا ويندا آهن، ’تجنيس تام‘ ۾ اهڙا ٻہ يا وڌيڪ ڪم آندل ساڳي صورتخطيءَ وارا لفظ، جن جون معنائون مختلف بيهن.
- ’تجنيس تام‘ پٽاندر هوبهو ساڳيا لفظ ’زيرن- زبرن‘ سوڌو ڪم آندا ويندا آهن، جيڪڏهن زيرن زبرن، خاص طور آخري سُر آواز (Vowel) ۾ فرق ٿيندو تہ ان کي ’تجنيس ناقص‘ ۾ سمجهيو ويندو آهي.
- مولوي احمد ملاح ’تجنيس حرفيءَ‘ جو شهنشاه سمجهيو ويندو آهي، ان ڪارڻ تجنيس حرفيءَ نسبت ڪافي ان جا مماثلت رکندڙ ’تجنيسون‘ نوٽ ڪيون ويون آهن. ’تجنيس تام‘ بہ تجنيس حرفيءَ جو هڪ جز آهي.
- مولوي صاحب جي شاعريءَ ۾ ’تجنيس تام‘ جو ڪافي استعمال ملي ٿو. سندس غزلن، نظمن ۽ ٿيهہ اکريءَ کان علاوه مڪمل غزل بہ ملن ٿا، يعني مڪمل قافيا ۽ رديف بہ تجنيس تام ۾ شامل ٿين

تا. قافين ۾ البت، مقرون ۽ مفروق قافين سبب ان کي ’تجنيس مرڪب‘ جو بہ مثال چئي سگهجي ٿو.

- مولوي صاحب جي شاعريءَ ۾ جيڪي لفظ نوٽ ٿي سگهيا آهن، سي هيٺ ڏجن ٿا آهن:
’وارَ‘، ’عهدَ‘، ’دمُ‘، ’گهڙِي‘، ’ويا‘، ’لالَ‘، ’ماسَ‘، ’هنجَ‘، ’شامَ‘، ’جامَ‘، ’وِيرَ‘، ’وَسَ‘، ’پيرَ‘، ’تارِ‘ ۽ ’هارَ‘.
- مڪمل قافين ۾ ’تجنيس تام‘ جي نسبت ’جهٽ پٽ‘، ’پُور‘ ۽ ’پَر‘ ڪم آندا اٿس، جڏهن تہ رديف جي صورت ۾ ’ڪَر‘ لفظ ڪم آندو اٿس. (لفظ پُور ۾ آخري اعراب جو فرق رهي ٿو، پر جيئن تہ آخري وينجن (Consonant) ساڪن ڪرڻ لاڙي لهجي جي مزاج ۾ شامل آهي، ان ڪارڻ ان غزل جي آخري اعراب نظر انداز ڪندي، ان پوري غزل کي تجنيس تام ۾ سمجهيو ويندو.)

حوالا/ ذريعا:

- ام ڪلثوم شاهہ ڊاڪٽر (2004) شاہ لطيف جي شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهہ نگاريءَ جو تحقيقي جائزو. ڪراچي يونيورسٽي: شاہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر.
- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1981) جامع سنڌي لغات. جلد: 2. ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- دهلوي، سيد احمد، مولوي [1918] 2002. فرهنگ آصفيہ. جلد اول ۽ دوم. لاهور: سنگ ميل پبليڪيشنز.
- رستماڻي ضرار، پروفيسر (2017) ڪليات احمد (مولوي احمد ملاح) ڀاڱو پهريون ۽ ٻيون. ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن.
- عباسي ظفر (2007) سنڌيءَ ۾ شاعريءَ جون صنفون ۽ صنعتون. حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي.
- فيروزالدين (1979) فيروز اللغات- عربي اردو. لاهور: فيروز سنز لميٽيڊ.
- مرزا، قليچ بيگ (2016) علم عَروض. ڄامشورو: مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي.
- نور الحسن نير، مولوي [1972] 2002. نور اللغات. جلد اول. اسلام آباد: نيشنل بُڪ فائونڊيشن.